

СПЕЦИФІКА ВАРІАТИВНОСТІ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ У БІБЛІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

У статті досліджено особливості варіативного вживання граматичних форм у біблійних фразеологізмах. Насамперед визначено основні різновиди архаїчних граматичних явищ, які продовжують зберігатись у стійких одиницях біблійного походження. Крім того, указано деякі стилістичні функції архаїчних варіантів, а також визначені особливості збереження або подальшого оновлення застарілих форм слів у структурі біблійних висловів.

Ключові слова: архаїзація, архаїчна форма, біблійні вислови, варіативність, церковнослов'янська мова.

Посилена увага лінгвістів до всебічного розгляду Священної книги спричинила появу різноаспектних досліджень видатної світової пам'ятки. Чимало праць українських мовознавців присвячено вивченню й лексикографічному описові фразеологізмів з релігійними компонентами (О. Антонів, В. Білоноженко, Б. Галас, І. Гнатюк, М. Демський, В. Денисюк, О. Кровицька, Г. Наконечна, В. Німчук, М. Петрович, Л. Полюга, Н. Пуряєва, Л. Струганець, В. Ужченко, Л. Юрчук та інших), для позначення яких уживають різні терміни: *бібліїзми* (В. Белікова; Є. Верещагін); *біблійні вирази* (О. Бабкін); *біблійні звороти, фразеологічні одиниці біблійного походження, фразеологічні одиниці, висхідні до Біблії* (З. Семенова); *фразеологічні одиниці, що вийшли з релігійних дискурсів* (В. Телія).

Незважаючи на те, що запозичення біблійних висловів у кожній мові відбувається з одного загального джерела – Біблії, ці одиниці кожної окремої мови мають низку специфічних ознак, зумовлених історією перекладів Біблії та культурою народу-носія мови.

Як відомо, до наших предків Біблія прийшла церковнослов'янською мовою: уперше її переклали з давньогрецької мови у середині IX ст. просвітники слов'янських народів, брати Кирило й Мефодій. Цим пояснюється той факт, що окремі фразеологізми біблійного походження в українській мові й до сьогодні часом засвідчені з помітними вкрапленнями церковнослов'янської мови (*Блажен муж, що не йде на раду нечестивих; на землі мир і в чоловіцех благоволеніє*), а то й просто уживаються церковнослов'янською (*не добро чоловіку бити єдину; ничтоже сумняшеся; Камо грядеши?*). Ці елементи сприймаються як архаїчні з погляду сучасної української літературної мови.

До сьогодні проблема функціонування застарілих граматичних форм у складі біблійних фра-

зеологізмів залишається нерозв'язаною, що й зумовило **актуальність пропонованої розвідки**. Крім того, доцільність наукового пошуку породжена браком фундаментальних досліджень, що синтезовано відображають розвиток граматичних форм у складі біблійних висловів, та необхідністю звуження досліджуваного поля (граматичної організації бібліїзмів з архаїчними формами) для детальнішого вивчення особливостей їхнього функціонування.

Матеріалом дослідження послуговували словники біблійних фразеологізмів, де найповніше репрезентовано фонд стійких одиниць релігійного походження: „Спочатку було Слово : крилаті вислови біблійного походження в українській мові” А. Коваль [3], „Слово Благовісті : словник-довідник фразем біблійного походження” Ж. Колоїз і З. Бакум [4] та „Фразеологізми біблійного походження : короткий словник-довідник” Л. Будівської та З. Сікорської [8], а також корпус текстів української мови, які й ілюструють зафіксовані бібліїзми.

Мета статті – виявити й описати специфічні особливості варіативних уживань біблійних фразеологізмів з архаїчними словоформами. Для реалізації поставленої мети необхідне розв'язання таких **завдань**: 1) зібрати та систематизувати матеріал, що репрезентує вияви біблійної фразеології на основі різних лексикографічних досліджень; 2) визначити різновиди архаїчних словоформ на прикладі біблійних стійких одиниць; 3) указати на особливості уживання архаїчних і оновлених форм у складі фразем біблійного походження.

Використовуючи термін *бібліїзм* у дослідженні, підтримуємо позицію групи вчених (А. Бірих, Й. Матешич, Є. Бетехтіна, В. Мокієнко), які пропонують концепцію широкого розуміння цього поняття, побудовану на основі урахування його етимологічної структури. Це „слова, стійкі сполучення слів і афоризми, які виникли на основі Біблії чи біблійного сюжету” [5, с. 143]. Такої ж думки й укладачі енциклопедії „Українська мова”, які називають бібліїзмами „окремі слова або вислови зі Святого Письма, які, відірвавшись від біблійного тексту, широко вживаються в мовленні як стилістичний засіб для підкреслення урочистості, піднесеності, динамічності розповіді” [1, с. 48].

В еволюції форми фразеологічних одиниць, які мають у своєму складі застарілі граматичні явища, виразно простежують дві основні тенден-

ції, які помітив свого часу академік Р. Попов, – це „тенденція до збереження архаїчних елементів, що впливає із самої природи стійкого словосполучення, так і протилежна їй тенденція, що йде від системи мови загалом, до оновлення архаїчних елементів у структурі фразеологізмів” [6, с. 300]. Як свідчать результати дослідження, уживання в художніх текстах таких біблійних фразем дає підстави стверджувати про одночасне діяння визначених напрямів.

У словнику А. Коваль „Спочатку було слово” визначено близько 30 фразеологізмів, оформлених за традиціями церковнослов’янської мови, що вказує на збереження різних архаїчних граматичних форм у їхньому складі. Важливо врахувати цілком слушну пропозицію М. Скаб, яка наголошує на необхідності фіксувати фразеологізми в українській редакції, тоді як у словнику А. Коваль всі вони подані в російській редакції [7, с. 111].

Серед різновидів архаїчних словоформ у складі фразем біблійного походження варто звернути увагу на такі:

1) застарілі форми іменників середнього роду II відміни, які в називному відмінку однини вживалися з флексією *-іє*: *по образу і подобію своєму* „уживається тоді, коли йдеться про надзвичайну схожість”; *вкушати от древа познання* „набувати знань, докопуватися до суті чогось”; *на отмищеніє язикам* „для покарання племен, народів”; *мерзость запусстенія*; *на землі мир і во чоловіцех благоволеніє*; *ізбієніє младенцев* „коли йдеться про нерозумну розправу над кимось”; *во многоглаголаніі ність спасенія* „у багатослів’ї, у веломовності нема порятунку”; *всякое даєніє благо* „оцінка чийось внесків”; *ність ні печалі ні воздыханія* „уживається як синонім до поняття „смерть” [3, с. 15, 22, 114, 140, 155, 157, 184, 274, 290]; *мні отмищеніє, і аз воздам* [4, с. 18].

2) форму іменників III відміни в орудному відмінку однини на *-ію*: *смертію смерть поправ* [3, с. 291];

3) форми іменників місцевого відмінка множини: *притча во язицех* „предмет загального осуду”, „об’єкт глузування”, „те, про що всі говорять”; *темна вода во облацїх* „щось незрозуміле”; *на землі мир, і во чоловіцех благоволеніє* [3, с. 80, 110, 155];

4) повні нестягнені форми прикметників: *святая святих* „щось таємне, заповітне, недосяжне, а також щось дуже цінне, дороге”; *благую часть избрать* „вибрати собі щось краще, вигідніше, доцільніше”; *взискующе града* „ті, що праведно живуть”; *всевидящее око* „чиясь надто пильна увага й прискіпливість” [3, с. 69, 243, 272, 288]; *тайній Твої Святі чертоги* [8, с. 26];

5) короткі форми ад’єктива: *блажен муж*,

що не йде на раду нечестивих; блажен, іже і скоти милує; я недостойн розв’язати ремені взуття його! [3, с. 108, 116, 161]; *блажен, хто вірить* [4, с. 38];

6) архаїчні форми особових, присвійних, вказівних займенників: *повертатися на круги своя* „все вже було, все повторюється”; *своя своїх не познаша* „не впізнати”; *тайна сія велика єсть* „на позначення чогось таємного, прихованого” [3, с. 119, 256–257, 269]; *мне отмищеніє, і аз воздам; аз молюся* [8, с. 13, 43];

7) архаїчні форми дієслів: *не добро чоловіку бити єдину; земля єси і одійдеши у землю; нині отпущасїи* „людина дочекалась чогось, на що сподівалася”; *Камо грядеши?* „уживається тоді, коли йдеться про вибір мети, вибір долі”; *своя своїх не познаша* „не впізнати”; *тайна сія велика єсть; ничтоже сумняшеся (сумняся)* „без сумніву” [3, с. 16, 24, 157, 174, 256–257, 269, 273]; *даждь нам днесь* [8, с. 26].

У кількісному співвідношенні бібліїзмів з архаїчними формами переважають цитатні (контекстуальні) новозавітні фразеологізми (37%), що пояснюється особливою роллю церковнослов’янської мови в українській мові. Менш продуктивними є групи ситуативних старозавітних (29,6%) і новозавітних (22,2%) фразеологізмів біблійного походження. Малопродуктивна група цитатних (контекстуальних) старозавітних (11,1%) бібліїзмів.

Як указує Н. Іванова, окремі слова або вислови, які походять з церковнослов’янського джерела, зберігаючись у прямому номінативному значенні, активно функціонують у літературній мові у своїх переносних значеннях, а також у складі стійких словесних зчеплень, що характерні для книжного різновиду літературної мови [2, с. 9]. Тому частина застарілих форм звичайно уживається в сучасних фразеологізмах відповідно до традицій церковнослов’янської мови.

Перш за все, це стосується фразеологізмів *темна вода во облацїх* і *притча во язицех*, де особливу роль відіграють архаїчні форми місцевого відмінка іменників (*во облацїх, во язицех*), які є настільки важливим елементом їх структури, що майже не піддаються „вирівнюванню”, заміні новою формою. Ці фразеологізми постали й поширилися через архаїчний елемент: *Ну, а тепер про справу з дальшим виданням журналу. Поки що про неї сказати можна: „темна вода во облацїх”* (С. Петлюра); *На КП серед офіцерів ця палатка давно вже стала притчею во язицех* (О. Гончар); *Я став притчею во язицех і через те втратив шанс* (Б. Харчук).

Будь-які зміни в уживанні компонентів, що містять архаїчну форму, зумовлюють порушення тотожності фразеологізмів, а нерідко й до їх пов-

ного руйнування, наприклад: *І той плач Межи людьми во притчу стане, самодержавний отой плач!*; *Довелось [сотникові] самому Розкидати [добро], розточити, І добра нікому Не зробити ні на шеляг, І притчею стати Добрим людям* (Т. Шевченко); *Покинув нас на сміх людям, В наругу сусідам, Покинув нас, яко в притчу Нерозумним людям* (Т. Шевченко).

В українській літературі вживання біблійних фразеологізмів та цитування має свою давню традицію. Тому не випадковим є те, що деякі архаїчні форми слів у складі бібліїзмів, забуті мовним узусом, продовжують поширюватись у текстах, якщо вони відповідають стилістичній меті автора. Наприклад, для вираження глибоких почуттів у піднесеному, урочистому стилі, для створення колориту легендарної давнини або для характеристики персонажів і явищ церковного середовища уживають вислови *по образу і подобию своєму*; *блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих*; *на отмищеніє язикам*; *на землі мир і во чоловіцех благоволеніє*; *камо грядеши?*; *смертю смерть поправ*; *мне отмищеніє, і аз воздам* [3, с. 15, 108, 114, 155, 174, 291; 8, с. 13]: *Може, на цьому позначився перст Божий, щоб узнати, чого варті ті, що сотворені по образу і подобию Божому?* (І. Багрянний); – *Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих*, – *добре ти учинив, що до їх не пристав* (Б. Грінченко); *І мечі в руках їх добрі, Острі обоюду, На отмищеніє язикам І в науку людям* (Т. Шевченко); *Друга ознака та, що військовий маршал воюється тоді, коли є війна, а американський Маршалл починає воюватися тоді, коли на землі мир, і во чоловіцех благоволеніє* (Остап Вишня); *„Камо грядеши?”* – *питає Хвильовий* (Д. Павличко); *Замість відповіді вибухнуло під склепінням храму: „Смертю смерть поправ!”* (Р. Іванчук); *Не нам належить кара: „Мені відомщеніє і аз воздам”*, – *суворо відповів Мельхіседек* (М. Старицький). Вислів *своя своїх не познаша* уживається іронічно, коли говорять про якесь непорозуміння: *Своя своїх не познаша, отче*, – *сказав Сагайдачний з удаваною добротою* (З. Тулуб); найчастіше жартома, коли ідеться про нерозумну розправу над кимось уживається вислів *ізбієніє младенцев* [3, с. 157].

Розвиток граматики та архаїзація певних мовних елементів може сприяти або виходу фразеологізму з ужитку, або використанню нового варіанта, у якому архаїчний елемент у літературному фразеологізмі замінює інший, який не суперечить нормам. Тому більшість біблійних виразів з архаїчними формами піддається діянню норм лексичної й граматичної систем й уживаються в сучасному вигляді, як наприклад, *за своєю подобою*; *блаженний муж, що йде на суд неправих*; *мені належить помста*; *смертю смерть поправ*;

земля єсть і одійдеши у землю (замість: *земля єси і одійдеши у землю* [3, с. 24]); *древо пізнання: Я не побожний, ходжу до церкви не часто, поклонів ревно не б'ю. Я навіть не певний, що Бог створив людей за своєю подобою* (Л. Костенко); *Блаженний муж, що йде на суд неправих І там за правду голос свій підносить...* (І. Франко); *Сказав Господь: „Мені належить помста! Той, хто не вірить у дива Господні, Не вартий бачить їх...”* (Леся Українка); *То буде їхнє вороття під неба синю гать. Так смерть народжує життя, Щоб смертю смерть поправ* (В. Сосюра); *Мовляв, униз дивись, пригноблений чоловіче. Земля єсть і одійдеши у землю* (О. Довженко); *Отже, це десь там росло Древо пізнання, з якого з'їла те яблуко Єва* (Л. Костенко).

Часом крилаті вислови біблійного походження, перекладені з церковнослов'янської мови українською, можуть розширювати семантику: наприклад, вислів *всевидящее око* зазвичай використовується в якості перифрази для називання Бога, Всевишнього (*І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око*, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога (О. Довженко); *А ти, всевидящее око! Чи ти дивилося звисока? Та цур їм, тим царям поганим! Нехай верзуться їм кайдани* (Т. Шевченко)), тоді як видозмінені варіанти цього біблеїзму: *всевидюще* (*всевидяче, видюче і т. ін.*) *око* засвідчені уже з іншим (переносним) значенням „здатність все помічати, бачити, про все швидко дізнаватися, знати”: *Всевидюще око двадцятирічного командира слідкувало за всіма розрахунками* (М. Стельмах); *Всевидяче око його вже проникло в глибину шеренг, когось невтомно шукало* (О. Гончар). Біблійний зворот *святая святих* (*святее святих*) має значення „щось таємне, заповітне, недосяжне” [3, с. 69]. Змінивши оформлення на *свята святих*, цей бібліїзм став позначати „місце, доступне, відкрите для небагатьох”: *Був червень 1986 року, коли я прийшов сюди, у свята святих – пожежну частину Чорнобиля, яка стала центром усієї протипожежної роботи в Зоні* (Ю. Щербак).

Як виявлено, від початків свого книжного існування українська література широко послуговується висловами з Біблії. Стійкі одиниці, які мають біблійне походження, засвідчують, що у фразеологічному фонді мов поширені не тільки такі випадки, у яких архаїчні елементи сприяють збереженню фразеологізму в мові, але й такі, у яких фраземи навіть постали й поширилися через архаїчний елемент. Біблійні вислови нерідко можуть уживатися в церковнослов'янському оформленні, при цьому надаючи текстам відповідного стилістичного забарвлення.

Стійкість структури фразеологізму і властива

йому тенденція до збереження архаїчних граматичних форм, опиняючись під тиском мовної системи, що викликає усунення архаїзмів в його компонентному складі, може спричинити створення різних варіантів стійких одиниць. На основі проведеного аналізу можемо зробити висновок про те, що хоч фразеологія є найстабільнішим мовним пластом, який здатний зберігати у собі архаїчні форми, граматика, у свою чергу, впливає на розвиток та утворення нових фразеологічних конструкцій. Проте цим не вичерпується тема нашого дослідження, тому перспективним напрямом наступних розвідок може бути подальший аналіз особливостей уживання застарілих граматичних форм у складі фразеологізмів української мови.

Література

1. Жайворонок В. В. Біблізми / В. В. Жайворок // Українська мова: Енциклопедія / [В. М. Русанівський (голова ред. кол.) та ін.]. – К. : Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 48.
2. Иванова Н. М. Высокая и поэтическая лексика / Н. М. Иванова // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М., 1977. – С. 9.
3. Коваль А. П. Спочатку було Слово : крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
4. Колоїз Ж. В. Слово Благовісті : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : І. В. І, 2002. – 96 с.
5. Мокиєнко В. М. Словарь крылатых слов и выражений Пушкина / В. М. Мокиєнко, К. П. Сидоренко. – СПб, 1999. – 747 с.
6. Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов / Р. Н. Попов. – М. : Высшая школа, 1976. – 200 с.
7. Скаб М. В. Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках / М. В. Скаб // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. – К., 2011. – С. 107–114.
8. Фразеологізми біблійного походження : короткий словник-довідник / [укл. Л. П. Будівська, З. С. Сікорська]. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.

В статті досліджено особливості варіативного використання граматичних форм в складі біблійських фразеологізмів. Пріжде всего определены основные разновидности архаических грамматических явлений, которые продолжают сохраняться в устойчивых единицах библейского происхождения. Кроме того, указаны некоторые стилистические функции архаических вариантов, а также определены особенности сохранения или последующего обновления устаревших форм слов в структуре библейских выражений.

Ключевые слова: *архаїзація, архаїчна форма, біблеїзм, варіативність, церковнослов'янський язык.*

The author considers the peculiarities of expressing of variation of the grammar forms in Biblical phraseology. First of all the types of archaic grammatical forms of Biblical phraseology are defined in this work. Separately some stylistic functions of archaic variations and the main reasons of preserving or further renewal of archaic forms in the Biblical phraseology are also investigated in the paper.

Key words: *archaization, archaic forms, Biblical phraseology, variation, Church Slavonic.*